

Orta Çağ Erzurum-Kafkasya Ticaret Yolları Üzerine Bir
Değerlendirme*

An Evaluation on the Medieval Erzurum-Caucasia Trade Routes

Bayram Arif KÖSE**

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/Type
13.06.2022	24.06.2022	30.06.2022	Araştırma Makalesi

Atıf/Citation: Köse, Bayram Arif, “Orta Çağ Erzurum-Kafkasya Ticaret Yolları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Tarihçi*, 1 (1), 2022, s. 160-175.

ÖZET

Roma İmparatoru’na izafeten ilk olarak Theodosiopolis adı alan Erzurum’a Ermeniler Karin derken Müslümanlar Kālīkalā adını vermişlerdir. Emevî hilafet ordusunun ve Abbâsîlerin Doğu Roma ve Ermeni güçlerine karşı seferler düzenlediği bu mühim ticaret ve kültür şehri, Selçuklularla birlikte hızla Türkleşmiştir. İslâm tarihi kroniklerinin yanı sıra İslâm coğrafyacılarının da eserlerinde geniş yer verdiği Erzurum, tarihi yollar üzerinde bulunan Anadolu’nun gözde şehirlerindedir. Anadolu ticaret yolları için bir kavşak noktası olmakla birlikte Karadeniz limanlarıyla olan bağlantıları sayesinde kuzey bölgelerinden geçen güzergâhlarla Kafkasya ticareti için de önemli hale gelmiştir. Trabzon’dan Erzurum ve Tebriz’e uzanan bilindik güzergâhtan başka Heraklios’un Ermenistan ve Azerbaycan’a gitmek için kullandığı yol da Erzurum’dan geçmekteydi. Bu özelliğine vurgu yapan Müslüman müellifler Erzurum’u Kafkasya’dan Rum’a geçiş kavşağı olarak nitelmişlerdir. Bu çalışmada Selçukluların gelişine kadar gerek doğu-batı gerekse kuzey-güney güzergâhları üzerindeki Erzurum’un Kafkasya’yla bağlantısı ve Çoruh Vadisi boyunca uzanıp Yalnızçam (Arsian) Dağları üzerinden Kafkasya’ya uzanan yolların Erzurum için önemi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Kafkasya, Aras, Artvin, Ticaret

---

* Bu makale; Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü iş birliğiyle 29-30 Haziran 2021 tarihinde çevrimiçi düzenlenen Türk Hâkimiyetinde Erzurum ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu’na sunulan bildiri tam metninin gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur.

** Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, b.arifkose@artvin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9900-9835

ABSTRACT

Erzurum, which was first named Theodosiopolis in reference to the Roman Emperor, was called Karin by the Armenians, while the Muslims called it Kalikalâ. This important commercial and cultural city, where the Umayyad caliphate army and the Abbasids organized expeditions against the Eastern Roman and Armenian forces, quickly became Turkish during the Seljuks. Erzurum, which Islamic geographers have given wide coverage in their works as well as Islamic history chronicles, is one of the favorite cities of Anatolia on historical roads. Besides being as a junction point for Anatolian trade routes, it has also become important for Caucasus trade with routes passing through the northern regions, thanks to its connections with the Black Sea ports. Apart from the familiar route from Trabzon to Erzurum and Tabriz, the route Heraklios used to go to Armenia and Azerbaijan also passed through Erzurum. Muslim authors emphasizing this feature described Erzurum as a crossroads from the Caucasus to the Greeks. In this study, the connection of Erzurum with the Caucasus, on both east-west and south-north routes until the arrival of the Seljuks will be analyzed and the importance of the roads stretching along the Çoruh Valley to the Caucasus over the Yalnızçam (Arsian) Mountains will be examined for Erzurum.

Keywords: Erzurum, Caucasia, Aras, Artvin, Trade

Giriş

Palandöken Dağı'nın eteğindeki ovada kurulu olan Erzurum yaklaşık olarak 415-422 yıllarında Anadolu'ya yönelik İran akınlarının önlenmesi için Doğu Roma İmparatoru II. Theodosios (408-450) tarafından kurulmuş ve imparatorun ismine atfen Theodosiopolis ismini almıştır. Ermeniler tarafından Karin adı verilen şehir pek çok kez farklı isimlendirmeler de almıştır. Türkler ise bölgede hâkimiyet kurdukları 11. yüzyıl ortalarında Erzurum Ovası'ndaki eski bir yerleşim yeri olan Erzen ismini benimseyerek şehri Theodosiopolis yerine Erzen adıyla zikretmişlerdir. Siirt tarafındaki Erzen'le karıştırılmaması için Erzen-i Rum olarak kayıtlara geçen şehir zamanla bu günkü ismini almıştır.¹ Belâzürî'nin kayıtlarına göre burası şehrin hâkiminin Kali isimli hanımı tarafından kurulmuş ve kapılarından birine kendi resmini yaptırdığı için şehrin adı Kali'nin ihsanı anlamında Kâlîkale şeklinde telaffuz edilmiştir. İslâm müellifleri tarafından da daha çok bu isim benimsenerek Kâlîkalâ halini almıştır.² Bundan sonra kaynaklarda daha çok bu isimde yer alır.

¹ Cevdet Küçük, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, TDV. Yayınları, Ankara 1995, s. 321.

² Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 227-228; İmâmüddîn İsmâil bin Muhammed bin Ömer Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M Reinaud), Paris 1840, s. 278-279, 384; Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût bin Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 5, Beyrut 1977, s. 355; Bitlis'te Grek kaynaklarında Arzan/Arzene olarak geçen yerleşim yeri hakkında bkz. Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Şirak (ASXARHAC'OYC)*, Wiesbaden 1992, s. 59, 59A; Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001, s. 53, 55/harita: 48.

Hız. Osman (r.a.) (23-36/644-656) zamanında Müslüman fetihlerinin Anadolu'ya uzanması Erzurum'un da siyasî konumunu etkilemişti. Kaynaklar Kâlikâlâ'nın 653 yılında yaklaşık 8 bin Şamlı ve Cezîreli askerle harekete geçen Habîb bin Mesleme tarafından zapt edildiğini belirtir. Bazı vergi düzenlemeleri için birkaç ay burada kalan ve Hız. Muâviye'nin (r.a.) göndermiş olduğu 2 bin askeri de buraya yerleştiren Habîb bin Mesleme daha sonra Müslümanlara karşı hazırlık içinde olan patrik Ermenyakos üzerine yürümüştü.³ Müslümanların buraya asker yerleştirmesinin temel sebebi Doğu Roma'ya karşı burayı uç şehri olarak kullanmaktı. Bununla birlikte Müslümanlar Anadolu'daki ve Kafkasya'daki fetihlerini devam ettirmek için kullanacağı güzergâhları güvence altına almak istiyorlardı. Erzurum zamanla Doğu Roma ve Müslümanlar arasında anlaşmazlık konusu olmuştur. Bazen Doğu Roma askerleri tarafından yağmalanmış bazen hilafet ordusu tarafından İslâm devleti hâkimiyetine katılmıştır.

İslâmiyet Öncesi Dönemde Erzurum-Kafkasya Bağlantı Güzergâhları

Şehrin kuruluşuyla ilgili öne sürülen bilgilerin 5. yüzyıl ortalarını işaret ediyor olması daha önceki dönemlerde buradan geçen yolların tespitini zorlaştırmıştır. Buna rağmen Urartuların kuzey bölgelerine yaptıkları akınlar pek çok detay hakkında bilgi edinilmesine yardımcı olmaktadır. Urartuların Diauehi⁴ ve Doğu Karadeniz'e ulaşmak için kullandığı yolların I. Arğışti (M. Ö. 780-756) zamanında kuzeye yapılan seferlerde ön plana çıktığı bu seferleri konu alan Horhor yazıtlarında görülmektedir. Katarza ve Diauehi adının geçtiği bu yazıtlar, Erzurum'un kuzeyinde özellikle Tortum ve Oltu Vadisi'nin aktif bir savaş ve ticaret güzergâhı olduğunu göstermektedir. Kafkasya'dan Anadolu'ya geçişin önemli ayağı olan ve birbirine yakın iki bölge olan Tao ve Klarçeti bölgesi, Çoruh Vadisi boyunca uzanmakla birlikte zamanla sınırlarının daralıp gelişmesiyle Erzurum içlerine kadar sokulmuştur. Ksenophon'un kayıtlarında Taokhların yaşadığı ülke olarak geçen Diauehi, Urartuların kadın ve erkek esir aldığı, bunlardan başka at, küçük ve büyük baş hayvanları ganimet olarak ele geçirdiği kuzey seferleri için kilit bir konumda yer almıştı. Urartuların bu bölgeye vardktan sonra Karadeniz'e ulaşacakları en mühim yol, Erzurum istikametinden Oltu'ya vardktan sonra Yusufeli-Artvin yol ayrımındaki *Su Kavuşumu* ve Çoruh Vadisi olmuştur. Oltu Çayı'yla Çoruh Nehri'nin

³ Belâzurî, *age.*, s. 228.

⁴ Tortum ve Oltu Nehri vadilerinde bulunan yerleşmeler tarihte Tao veya Diauehe olarak zikredilmiştir. Ancak bu bölgenin Erzurum'la Gürcistan'ın güneybatısı arasında, Çoruh Nehri'yle Fırat Nehri kaynağı arasında, Erzurum ve Erzincan ovalarıyla Doğu Karadeniz dağ etekleri arasında ve Oltu, Sankamış ve Aşkale arasında olduğuna dair pek farklı görüşler de mevcuttur. Ermeni eyaletlerine göre Ararat'ın kuzeydoğusunda Korduk'un (Cordouk) batısında yer aldığına dair kayıtlar da benzer bir konuma işaret etmektedir. Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarçeti Bölgesinde Türk Hakimiyeti", *Türkish Studies*, 8/5, Bahar 2013, s. 706-707/dp. 1; Süleyman Çiğdem, "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1, Erzurum 2007, s. 96-97; Igor M. Diakonoff, S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981, 25-26; W. E. D. Allen, "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, C. 74, 1929, s. 153; Hewsens, *Armenia*, s. 109; Hewsens, *Ananias of Sirak*, s. 57, 59, 65, 204.

birleştiği bu nokta ayrıca Ardanuç veya Şavşat üzerinden Kafkasya'ya da ulaşmak için uğranılması gereken kavşaktı. Her ne kadar Urartuların bu güzergâhı kullandıklarına dair yeterli bilgiye sahip olamasak da Diauehililerin onlara ödeyecekleri vergiyi temin için bu yollardan geçerek Artvin'deki madenlere yöneldikleri tahmin edilmektedir. Antik kaynakların Akampsis veya Apsarus olarak belirttiği Çoruh Nehri'ni takip eden yol Erzurum-Tortum veya İspir-Yusufeli hattından Batum'a ulaşım imkânı sağlamıştır.⁵

Trabzon'da doğan ve 1817-1819 yılları arasında Karadeniz kıyılarını gezip tespitlerini bir kitapta toplayan Minas Bijişkyan'ın Karadeniz sahillerine dair aktardığı bilgiler de konumuz açısından kayda değerdir. Bijişkyan; Erzurum dağlarından itibaren artarak devam eden su miktarıyla Artvin'e varan Fasis veya Fison adlı nehrin Batum'a 12 km. uzaklıkta Gönye civarında denize döküldüğünü belirtmiştir.⁶ Bu kayıtlara göre Erzurum dağlarından Batum'a kadar uzanan Çoruh Nehri'nin Erzurum-Artvin-Batum hattında oluşturduğu vadilerin doğal güzergâh halini aldığını söyleyebiliriz. Bu tespitlerden sonra Urartuların bölgede yayılımı, Erzurum üzerinden Artvin'e ulaşmakta, özellikle at arabası, süvari ve piyade birliklerinden oluşan Urartu ordusu için bir hayli meşakkatli görünmektedir. Kafkasya'ya geçişte kullanılan Yalmızçam (Arsian) Dağları Ardanuç'a ulaşımın en işlek geçitlerinden biriydi. Ayrıca Şavşat üzerinden Berta suyunu takiple Çoruh Vadisi'ne ulaşım da Erzurum'un kuzey bölgeleri için önemli alternatifler arasında yer almıştır.⁷ Ancak bu yol daha ziyade Orta Çağ'da Bagrathlıların⁸ hâkimiyetinde Ardanuç'un merkez olmasıyla bir hayli işlerlik kazanmıştır.

M. Ö. 356-323 yılları arasında seferler yapan Büyük İskender de bölge güzergâhlarının el değiştirmesinde etkili olmuştur. M. Ö. 336 yılında Çoruh boyunca akınlar gerçekleştiren Makedonyalılar Şavşat'taki müstahkem Tukharis Kalesi'ni ve İspir'i ele geçirmişlerdi. Buradan da Kür Nehri ve İberya'ya ulaşmaları Erzurum kuzey hattındaki vadi geçitlerinin Kafkasya'ya ulaşmakta kullanıldığını göstermektedir. İberya halkı olan Kartlosluların ilk hükümdarları olan Parnavaz (M. Ö. 302-237) öncülüğünde isyana kalkışmaları Ardanuç'ta üst kurup bölgeye hâkim

⁵ John Anthony Cramer, *Geographical and Historical Description of Asia Minor*, C. 2, Oxford 1832, s. 293-294; Diakonoff-Kashai, *age*, s. 48, 49, 52, 102; Allen, "agm", s. 153; Kemalettin Köroğlu, "Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten*, C. LXIV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 718, 728, 717, 724, 726/dp. 44; Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 12, 2012, s. 10; Herodotos, *Tarih*, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 164-165, 293-299; Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökçöl), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s. 132-143; Arrianus, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (çev. Murat Arslan), Ödin Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 60-61, 83; Diakonoff-Kashai, *age*, s. 48-49; Çiğdem, "agm", s. 96-102; Köroğlu, "agm", s. 718, 728; Subaşı, "Tarihi Coğrafya", s. 11-12; David Marshall Lang, *Eski Halk ve Ülkeler, Gürcüler*, (çev. Neşenur Domanıç), İstanbul 1997, s. 52.

⁶ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, (trc. ve not. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 65.

⁷ Köroğlu, "agm", s. 731; Gülseren Mutlu, "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Krater Yayınları, İstanbul 2019, s. 31.

⁸ Orta Çağ'da Ermenistan ve Gürcistan'da hüküm sürmüş Hıristiyan Ermeni kraliyet hanedanı.

olan ve aynı zamanda İskender'in akrabası olan Azon'u harekete geçirmişti. Artan (Ardahan) yakınlarında yapılan mücadele, Azon'un ölümü ve Parnavaz'ın tüm bölgeye hâkim olup bir spases (kumandan) ve sekiz eristav (mahalli idareci) atamasıyla sonuçlandı.⁹

Doğu Roma-Sâsânî Mücadelesi ve Selçukluların Gelişine Kadar İslam Hâkimiyetinde Karadeniz-Erzurum-Kafkasya Güzergâhının Önemi

Sâsânîlerde başlayan taht kavgalarının Doğu Roma için fırsata döndüğü 6. yüzyıl sonlarında Doğu Roma Pers Armenia'sına ordu göndermişti. II. Hüsrev Perviz, babası Hürmüz'a ait olduğunu düşündüğü arazilere sahip olabilmek için Doğu Roma'nın yardımına muhtaçtı. İşler yolunda giderse Tiflis'e kadar İberyâ'nın bir kısmını, Basean, Vanand (Kars), Şirak ve Debîl'i (Dvin) de içine alan Van Gölü'ne kadarki toprakları Doğu Roma'ya bırakacaktı. Netice'de Hüsrev, anlaşmaya sadık kalarak Deveboynu'ndan Gökçegöl'e (Sevan) uzanan Aras Nehri boylarındaki verimli arazinin ikiye bölündüğü bir anlaşmayı kabul ederek taahhüdünü yerine getirdi. Bundan sonra Erzurum, Kars ve Klarçeti'yi kapsayarak Çoruh boyundan Aras Nehri'ne kadar olan topraklar İç Armenia adını alacaktı.¹⁰

Her iki devlette gerçekleşen taht değişimi dış politikalara da yansımıştı. 5 Nisan 622 tarihinde Anadolu'ya gelip Sâsânî komutanını mağlup eden Heraclius, İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra Kafkasya yolculuğuna çıkmıştı. Öncelikle deniz yoluyla Trabzon'a gelen Heraclius, buradan karaya çıktıktan sonra Bayburt ve Kop Dağı geçitlerinden Erzurum'a varmıştı. Erzurum'da doğup Hazar Denizi'ne ulaşan Aras Nehri boylarını takip ederek Kars üzerinden Ermenistan'ın merkezi olan Debîl'e inen Doğu Roma İmparatoru, Nahcıvan üzerinden Gence'ye ulaşmıştı. Tiflis'te hâkimiyet süren ve Sâsânîlerle iş birliği yapan Stefanos, Heraclius'un Tiflis kuşatmasına hayatını kaybetti. İspir ve Klarçeti hattı Doğu Roma'nın eline geçerken

---

⁹ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılında Kadar)*, (Gürcüceden çev. Marie F. Brosset, (çev. Hrand D. Andreasyan, not ve yayına haz. Erdoğan Merçil), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 23, 16-25, 29/dp. 158, 31; *Kartlis Tskhovreba (History of Georgia)*, (trans. Dmitri Gamq'relidze, ed. Roin Met'reveli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 20-21, 27; Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History*, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation, Oxford 1996, s. 24-35; Robert Bedrosian, *Georgian Chronicle Juansher's Concise History of the Georgians*, New York 1991, s. 14-18; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 42-43, 58-60; Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (trans. and Commentary. Robert W. Thomson), London 1980, s. 81-83, 135-140; Subaşı, "Arap Akinlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, Erzurum 2013, s. 325-326; Lang, *age*, s. 73-74.

¹⁰ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 26-27, 73; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 240-243; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 73; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s. 202-203; Subaşı, "Arap Akinları" s. 329-330.

Stefanos'un oğulları Çoruh boyunca dağlarda kaçak hayatı yaşamak zorunda kaldılar.¹¹

Hız. Ömer'in (r.a.) (12-24/634-644) 642 yılında Nihavend Zaferi'yle Sâsânîleri yıkması bölgede dengeleri Müslümanlar ve Doğu Roma arasındaki mücadeleye yönelik değiştirdi. Tiflis, Debîl, Bağrevend, Cevârih, Kesferbis, Hunân, Semsehî ve Küstescî'yle beraber Şavşat'ı (Şevşit) sulh yoluyla ele geçiren Müslümanların bu fetihleri gerçekleştirirken Kafkasya'dan Anadolu'ya uzanan askerî yolun kavşak noktasındaki Erzurum güzergâhını kullanmışlardı. Müslüman coğrafya âlimlerinden İbn Havkal bu sebeple Erzurum'u Ermeniyeden Rum ülkesine geçiş noktası olarak nitelemiştir. Müellif, Rum ülkesine girişin Trabzon'dan yapıldığını, yine Rum ülkesinden Azerbaycan ve Kafkasya'nın muhtelif yerlerine geçişin ise Kâlikale yeni Erzurum'dan olduğunu ifade etmiştir. Fakat onun dönemindeki şehirlerin zenginliklerinden bahsederken Neşevâ (Nahçıvan), Berkerî, Hilât (Ahlat), Menazgirt, Bedlis, Kâlikale, Erzen, Meyyâfârikîn ve Sirâc Ermeniyenin birbirine yakın büyüklükte ve zenginlikte olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Erzurum'un, Rum illerinden Kafkasya'ya geçiş noktası olması ona diğer yerleşim yerlerine nispetle bir avantaj ekonomik gelir sağlamamıştır. Bereketli bir yer olmasından ticaretten olmasa da ziraattan önemli ölçüde gelir elde ettiğini anlayabiliriz. Azerbaycan, Cibal ve Rey gibi şehirlerden buraya gelenler olduğu gibi tacirler Trabzon'da sevk ettikleri atlas, bez, yün ve Rum elbiseleri gibi çeşitli ticari ürünleri buraya getirmekteydiler.¹² Debîl ve Kafkasya'nın genelinde fetih faaliyetlerini sürdüren Müslüman askerler Erzurum-Tortum ya da İspir-Su Kavuşumu yolunu takip ederek Artvin ve Şavşat'a ulaşıyorlardı. Bununla birlikte Kafkasya-Erzurum hattı sadece askerî olarak değil Kafkasya'dan Doğu Roma topraklarına giriş yapan tacirlerin de uğrak yerlerinden biri olmuştu.

¹¹ *Kartlis Tskhovreba*, s. 108-110; *Gürcistan Tarihi*, s. 189-194; Kirakos Gandzakets'i's, *History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986, s. 44-48; Ostrogorsky, *age*, s. 77, 86, 95; Grousset, *age*, s. 260-264; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, (çev. Mehmet Özyay), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000 s. 278; A. Alexander Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Tevabil Alkaç), Alfa Yayın, İstanbul 2016, s. 204-205, 231-236; Subaşı, "Arap akınları", s. 330-331; Thomson, *age*, s. 232-236.

¹² Belâzurî, *age*, s. 231-233; Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî), 1961, s. 111; Ebû'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâb-ı Süretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum C. 2, Leyden 1967, s. 344; Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (İslâm Tarihi), C. 2, (trc. heyeti. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özyaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 523-524, 575; Ghewond, *Ghewond's History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2006, s. 9; Sebeos, *History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1985, s. 108-109; Açoğh'ig de Daron Traduite de l'arménien et Annotée, Livre III, (neşr. E. Dulaurier), Paris 1883, s. 152; Samouel D'Ani, *Tables Chronologiques*, (neşr. Marie F. Brosset), Collection D'Historiens Armeniens, S-Petersbourg, 1876, s. 401; Mevlüt Koyuncu, "Müslüman Arapların İslâm'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye İle Olan Münasebetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 12.

Ermenistan'da hâkimiyetin Müslümanlar lehine el değiştirdiği dönemde II. Konstans (641-668) 100 bin kadar askerle Ermenistan'a akınlar düzenledi. Tercan'a geldiğinde Halife ona; Ermenistan'ın artık kendi mülkü olduğuna dair haber göndermişti. Ancak II. Konstans uyarıyı hiçe sayarak, ayrıca Ermeni ileri gelenlerinin ricalarını görmezden gelerek Ermenistan'ı yağmaladı. Ermeni komutanı Teodoros Rshtunik ve damadı Mamigonyan lordu Hamazaps'la birlikte harekete geçince 7 bin kişilik Müslüman birlik de onlara destek verdi. Doğu Roma birlikleri ise kurulan pusulara düşmemek için geri kaçışlarında Erzurum'dan Trabzon'a güzergâhtaki yerleşim yerlerini yağmalayarak gemilerle İstanbul'a kaçmışlardı.¹³ Bölgeye yönelik Müslüman ilerleyişinde Erzurum ve çevresini sahiplenen hilafet ordusu, Doğu Roma birliklerini geri püskürtürken her iki gücün de Erzurum merkezli bir politika takip ettikleri görülmektedir. Bu durum şimdilik ticari bir vaziyet göstermese de askerî açıdan Erzurum ve ona bağlı güzergâhların Kafkasya ve Trabzon için mühim olduğunu göstermektedir.

Emevî hâkimiyetinin başından beri Kafkasya halkına karşı izlenen müsamahalı politikalar Müslümanların bölgede ilerleyişini bir nebze kolaylaştırırsa da Doğu Roma'nın askerî müdahaleleri mücadelesi kaçınılmaz kılıyordu. Halife Hişam (106-125/724-743) döneminde Kura Mervân, Derbent (Bâbülevbâb) kapılarına ulaşmasına rağmen askerlerinin dizanteriye yakalanmasına ilaveten sele maruz kalmaları nedeniyle Tzihes-Goc'a ve oradan da İspir'e çekilmek zorunda kalmıştı. Buradan sahile inen Müslüman askerler gemilerle Kadıköy'e hareket etmişlerdi.¹⁴ Muhtemelen İspir'den Ovit üzerinden sahile inen güzergâh zorluklar içerse de mesafe bakımından Çoruh Vadisi'ni takip eden yoldan daha avantajlıydı. Ayrıca bu Müslüman birliğin Kafkasya'nın sonu sayılabilecek kapılara ulaşması ve ardından İstanbul'u kuşatmaya gitmesi göz önüne alınınca Kafkasya-İspir-Trabzon hattını takip eden askerî birliğin çok da küçük bir birlikten ibaret olmadığı varsayımına ulaşılabilmektedir.

İdrîsî ise *Dâhili Ermeniye* sınırlarından çıkmak için Kâlikâlâ'dan geçildiğini belirterek İbn Havkal'ın kaydını doğrulamaktadır. Müellif Kâlikâlâ'dan Arrân'a bir güzergâhın varlığından bahsettikten sonra Arrân veya bilindik adıyla Kür Nehri tarafına gidip Azerbaycan sınırının sonu sayılan Versân'a ulaştığını, pek çok yerleşim yerine uğradıktan sonra Aras Nehri'yle birleşip denize döküldüğünü belirtmiştir.¹⁵ Yâkût Hamevî ise İbn Hurdazbih'in tasnifinden ziyade Ermeniye'nin genelini Hilât ve Erzen-i Rum'la sınırlandırmaktadır. Muhtemeldir ki Kafkasya'da kurulan İslâm hâkimiyeti Ermeniye'nin sınırlarını Anadolu'nun doğusuna kadar daraltmıştır. Ayrıca daha önce *Dördüncü Ermeniye*'ye dâhil edilmiş olan Hilât ve

¹³ Sebeos, *age.*, s. 137-143; Hewsens, *Armenia*, s. 105; Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, 5/3, 2010, s. 1836.

¹⁴ *Kartlis Tskhovreba*, s. 110-114; *Gürcistan Tarihi*, s. 197-208; Lang, *age*, s. 93; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, S. 7/3, 2012, s. 2334/dp. 31.

¹⁵ M. Hanefi Palabıyık, "Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 18, 2007, s. 138.

Kālīkalâ'dan başka Şirvan da *Birinci Ermeniye* olarak zikredilmiştir. Buradaki Şirvan'ın Azerbaycan'daki tarihi bölgeden ziyade Siirt'teki Şirvan olma ihtimali yüksektir. Ayrıca müellifin yaşadığı dönemin 13. yüzyıl olduğu göz önünde bulundurulunca Kālīkalâ ve daha çok Türk fetihlerinden sonra kullanılan Erzen-i Rum tabirini ayrı zikretmesi buraların Selçuklularca Türkleştirildiğini göstermektedir.¹⁶

Erzurum'la ve Ermenistan'la ilgili anlatılanlara bakıldığında Kālīkalâ'nın genelde Trabzon hattı üzerinden Kafkasya'yla bağlantısı teyit edilmektedir. Özellikle Doğu Roma ile Müslümanların mücadeleleri sırasında burası serhat (uç) şehri olarak görev yaptı ve birliklerin geçiş güzergâhında yer aldı. Yâkût Hamevî, Erzurum'dan bahsederken buranın Vân adlı nahiyesinin Hılât'la Tiflis arasında bir kale olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ulta adlı müstahkem kalesi de Tiflis yakınlarında yer alarak güzergâhın güvenliğini sağlamıştır.¹⁷

Abdülmelik bin Mervân'ın (65-86/685-705) Doğu Roma'yla yaptığı anlaşma neticesinde Ermenistan, Gürzan, Arzan ve Azerbaycan, Doğu Roma egemenliğine girecekti. Ancak anlaşmaya uymayan II. Justinianos (685-695-705-711) Kālīkalâ'ya gelerek 690 yılında Basean Ovası'nın doğusundaki Aladağ mevkiinde, üçe ayırdığı ordusunu İberyâ, Ağvan ve Şirak üzerine sevk etti. Erzurum bir kez daha Kafkasya'ya sevk edilen orduların dağılma noktası olmuştu. Kafkasya'ya hâkim olan II. Justinianos, Klarceti, Tao ve Abhazyâ'ya yerleştirdiği askerler sayesinde bölge kontrolünü sağlamaya çalışmıştı. Böylece Çoruh boyundaki trafik ve Kafkasya'ya ulaşan yollar Romalı askerler tarafından kontrol ediliyordu. Hatta Erzurum'un kuzey kesimlerinden Karadeniz'e ulaşan vadi boyunca inşa edilen gözetleme kaleleri haberleşmeyi en üst seviyeye çıkarmış ve bölgeyi istihbarat temini için mühim hale getirmiştir. Doğu Roma İmparatoru III. Tiberios Apsimares'in (698-705) Erzurum'a ordu sevk ederek Payik Ovası'nda Simbat'ı mağlup etmesi, Erzurum-Artvin hattıyla birlikte Tayk, Tukharis ve Klarceti'nin Doğu Roma hâkimiyetine geçmesine neden olmuştu. Müslümanlar ise daha çok Erzurum'dan başlayıp Kars üzerinden Tiflis'e uzanan Kafkasya hattına hâkim olmuşlardı.¹⁸ Tahmini olarak 10. yüzyılda yaşamış olan *Hudûdü'l-Âlem*'in müellifi; “*Erzurum, içerisinde inançları için savaşılanların bulunduğu bir kale bulunan, tüccarların bulunduğu bir şehirdir.*” kaydıyla Erzurum şehrini hem gazilerin hem de tacirlerin uğrak yerlerinden biri olarak öne çıkarmıştır. Muhtemeldir ki bu tüccar sınıfı sadece Erzurum'un meskûnlarından oluşmuyor ve yabancıları da kapsıyordu. Ayrıca müellifin Aras Nehri'ne dair verdiği malumatlar da Erzurum-Kafkasya hattı

¹⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 4, Beyrut 1977, s. 339, C. 1, s. 180.

¹⁷ Palabıyık, “agm”, s. 139-140.

¹⁸ Belâzurî, *age*, s. 293-294; İbnü'l-Esîr, *age*, C. 6, s. 57, 395-396, 409; Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (Süryaniceden İng. çev. Ernest A. Wallis Budge), (Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul), C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 187-188; Ghewond, *age*, s. 6-7, 16-19; Ostrogorsky, *age*, s. 121, 123; Grousset, *age*, s. 295-298, 311; Subaşı, “Arap Fethi”, s. 2335-2337.

için ipuçları barındırmaktadır. Ermenistan dağlarının Rum ülkesine birleştiği yani Erzurum bölgesinden doğan Aras Nehri'nin Vartan'ın etrafını dolaştıktan sonra Azerbaycan'a varıp Hazar Denizi'ne döküldüğünden bahseden müellif, Aras Vadisi'nin gerek ulaşım gerekse konaklama için mühim olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁹ 23 Kasım 1254 tarihindeki yolculuğunu Aras Nehri boyunca kaynağına dek takip ederek sürdüren seyyah Rubruk da Moğol karargâhına varmak için bu güzergâhı kullanarak Kafkasya'ya ulaşmıştı.²⁰

744 yılında II. Mervân'la yapılan savaşlarda tahrip olan Ardanuç'un II. Aşot tarafından tamir ve imar edilmesi buraya gelen tüccar sayısında ciddi artışlara neden olmuştu. Kale'nin imarının yanında havari Pierre ve Paul'a ithaf edilen iki kilisenin inşası da çevre yerlerden bölgeye gelenlerin sayısını arttıracaktı. Trabzon limanından hareket eden tüccar Hopa-Borçka yoluyla Artvin'e geldikten sonra Ardanuç'a varmakta ve buradan Yalnızçam Dağlarını aşarak Kafkasya'ya ulaşmaktaydı. Kars ve Erzurum'dan hareket eden tüccar da Ardanuç'a gelerek buradaki kervanlarla buluşmakta ve mal alışverişi yapmaktaydılar.²¹ Ticaretten başka İspir, Tortum, Bayburt ve Trabzon'a kadar uzanan bölgenin piskoposlarının Çoruh boyunda yer alan İkban Kilisesi'nde ikâmet ediyor olmaları, bu yerleşim yerlerinden buraya varan güzergâhlara dinî bir hüviyet kazandırmıştır.²²

Costantine Porphyrogenitus'da geçen; "Ardanuç çok iyi savunulur ve üstüne bir vilayet şehri gibi önemli bir banliyö alanı vardır ve Trapezus'un (Trabzon) ve İberyâ'nın ve Abasgia'nın ve tüm Ermenistan ve Suriye ülkesinden ticaret buraya gelir ve bu ticaretten devasa bir gümrük geliri vardır. Ardanuç şehrinin ilçesi olan "Arzyn" hem geniş hem de bereketlidir ve İberyâ ile Abasgia'nın ve Mischiâlıların bir anahtarıdır." şeklindeki ifade bu durumun daha detaylı bir şekilde anlaşılmasına imkân sunmaktadır. Müslüman hâkimiyetinde olan Kars ve Erzurum'dan buraya uzanan ticaret yolu Torum ve Oltu vadilerini takip etmekteydi. Kafkasya kervanlarıyla Trabzon limanını birleştiren güzergâhın en önemli iki merkezi ve aktarma noktası Erzurum ve Ardanuç'tu. Abbâsîler zamanında kısmen ilaveler yapılan yeni ağlar üzerinden hareket eden tacirin bir kısmı Tebriz'den hareketle, Hoy, Van, Bitlis ve Musul'a ulaşıyordu. Bu yolun Van Gölü'nün kuzeydoğu

¹⁹ *Hudüdü'l-Alem Minel-Meşrik İle'l-Magrib*, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağan), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 30-31, 103.

²⁰ W. V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 7-8, 135-139; Erzurum'la Pasin Ovası arasındaki Erzurum'a 10 km. mesafedeki Deve Boynu'nun (Alacadağ) doğusundan akan Aras Nehri, Kafkasya'ya ulaşmaktadır. Burası gerek Anadolu gerekse Kafkasya için stratejik öneme sahiptir. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2001, s. 69.

²¹ *Costantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*, (Greek Text ed. GY. Moravcsik), (English trans. R. J. H. Jenkins), Washington 1967, s. 217; *Kartlis Tskhovreba*, s. 214; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, vol. II, London 1989, s. 34; H. A. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Erevan 1946, (trans. N. G. Garsoian), Lisbon 1965, s. 155; Subaşı, "Arap Fethi", s. 2338-2340; Hews, *Armenia*, s. 112.

²² Tsarevitch Wakhoucht, *Description Geographique de la Georgian*, (trans. M. Brosset), S. Petersbourg 1842, s. 115.

kıyısındaki Erciş'ten geçerek Pasinler ve Erzurum'a ulaştığı bilinmektedir. Yine Tebriz'den yola çıkan bir kısım tüccarsa Nahcivan ve Debîl'den geçerek Tiflis'e gidiyordu. Debîl ve Ani'den geçen kervanlar ise buradan Ardanuç'a geliyorlardı. Kafkasya kervanlarının bir kısmı Ani'ye geldikten sonra Karin üzerinden Trabzon'a ulaşım sağlayabilmekteydi. Özellikle Kafkasya'dan Ardanuç'a veya Ardanuç'tan Kafkasya'ya giden malların aktarım merkezi ise Sarıkamış'tı.²³

Özellikle Trabzon-Tebriz arasındaki hattın kavşak noktası Erzurum olmakla birlikte Çoruh Vadisi'nde yer alan müstahkem Bayburt Kalesi İspir-Yusufeli hattıyla Artvin'e, Aşkale hattıyla da Erzurum'a bağlanmaktaydı. Bu transit yolun egemenliği bölgeye yoğun bir şekilde akınlar düzenleyen Türkler lehine değişmişti.²⁴ Yine İspir-Tortum arasındaki güzergâh Arakuyel ve Viser (Fısirik) Kalesi gibi müstahkem mevkiileri sayesinde önemli yollardan biri olmuştur. Clavijo, Kafkasya üzerinden Ani'ye oradan da Tortum üzerinden Viser adlı yere ulaşmıştı.²⁵

Erzurum'u Kafkaslara bağlayan en işlek güzergâh şüphesiz neredeyse tüm İslâm coğrafyacılarının bahsettiği Aras Nehri'ni takip eden güzergâhlardı. İbn Hurdâzbih, Kālîkalâ'dan doğan Aras Nehri için Ermeniye'nin nehri demekle birlikte bölgenin Kafkasya'yla bağlantısını teyit eder. Arrân Nehri dediği Kür Nehri'yle birleşerek Hazar Denizi'ne dökülmesi Kafkasya ile Anadolu için farklı geçit imkânı oluşturmuştur. İbn Hurdâzbih ve genel anlamda diğer müelliflerin tasnifine göre Erzurum, Şimşat, Hılât, Kālîkalâ, Erciş ve Bâcuneys'le birlikte *Dördüncü Ermeniye* sınırlarına dâhildir. Ancak İbn Havkal, *Hârici* (dış) ve *Dâhili* (iç) *Ermeniye* şeklinde yaptığı ayrıma göre Debîl ve Neşva ile birlikte Erzurum'u iç Ermeniye'ye dâhil etmiştir.²⁶

²³ Kartlis Tskhovreba, s. 214; Manandian, *age*, s. 155; Costantine Porphyrogenitus, s. 217; Bayram Arif Köse, "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman ve Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", *Artvin Tarihi Araştırmaları-I*, Kriter Yayınevi İstanbul 2019, s. 73-74; Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihse Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İnceleme Dergisi*, 22, 2017, s. 15; Hewsen, *Armenia*, s. 112.

²⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 48-50; Anthony Bryer, David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos. I.*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985, s. 353; İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 86, 96.

²⁵ Ruy Gonzales De Clavijo, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, (çev. Ö. Rıza Doğrul), Köprü Kitapları, İstanbul 2016, s. 246-251; Bryer-Winfield, *age*, s. 16, 38, 57; A. Murat Aktemur-İ. Umut Kukaracı, *Kültür Varlıkları İle İspir*, İspir Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Erzurum 2004, s. 31, vd.; Aktemur-Kukaracı, "İspir Çevresinde Birkaç Ortaçağ Kalesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 11, 2010, s. 63-76; Enver Konukçu, "Clavijo'nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu (1404-1405)", *XI. Türk Tarihi Kongresi, II. Ankara 5-9 Eylül 1990*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 802; Kemal Taşçı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s. 121.

²⁶ İbn Hurdâzbih'in tasnifine göre; *Birinci Ermeniye*: Sisecan, Arrân, Tiflis, Berze'a, Beylekân ve Şervân, *İkinci Ermeniye*: Cürzân, Sugdebîl, Bâb-ı Firûz-u Kubâd ve Lekz, *Üçüncü Ermeniye*: Busfurracân, Debîl, Sirâc-ı Tayr, Begravend ve Neşveyy, *Dördüncü Ermeniye*: Şimşat, Hılât, Kālîkalâ, Erciş ve Bâcuneys şehirlerinden oluşmuştur. Arrân, Cürzân ve Sisecan ise Hazar topraklarındadır. Dubîl, Neşveyy, Sirâc, Bagravend, Hılât ve Bâcuneys'in Rum topraklarına dâhil olduğunu belirten

Erzurum için bu anlamda öne çıkan diğer bir hususiyet daha vardır ki bu da Moğollar tarafından kullanılacak olan geniş meralara sahip olmalarıdır. Başta gümüş olmak üzere çeşitli gümüş madenlerine yakınlığı ve bu madenlerin Trabzon-Tebriz arasındaki aktarımının kontrolü de kavşak konumundaki Erzurum'dan sağlanabiliyordu. Moğollar özellikle Kafkasya'da İlhanlı idarecileri döneminde Kafkasya'nın farklı bölgeleri kışlık ve yazlık olarak kullanılıyordu. İlhanlıların Merâğa'yı ardından da Tebriz'i başkent yapmaları gibi Sultaniye'yi de inşa edip merkez olarak kullanmaları Erzurum'la bağlantılı olan yolları farklı bir statüye soktu. Sultaniye'den Bakü'ye, Erdebil'den Tiflis'e, Tebriz'den Karabağ'a, Tebriz'den Sultaniye'ye ve Tebriz'den Erzurum'a ulaşan yollarda ticaret trafiği bir hayli artmıştı.²⁷ Bu güzergâhta Ermeni tüccarlara tanınan imtiyazlardan başka Trabzon'da faaliyet gösteren Venedikli ve Cenevizli tüccarların da Tebriz ve Sultaniye'de ticaret ofisleri kurmalarına müsaade edilmişti. Tebriz-Erzurum-Trabzon hattından taşınan baharat, ipek, mücevher, ilaç ve doğunun lüks eşyalarına mukabil batıdan daha çok yün elbiseler, keten ve kürk gibi eşyalar Erzurum üzerinden Tebriz ve Kafkasya'nın güneyine ulaştırılıyordu.²⁸ Özellikle Osmanlı hâkimiyetinde tam bir ticari kavşak hüviyeti kazanan Erzurum'a Tiflis, Gence ve Şemahi gibi Kafkas ülkelerinden pek çok ürün gelmekte ve Erzurum gümrük kazancını arttırmaktaydı.²⁹

Sonuç

Tarihi süreç içerisinde şehirlerin ve medeniyetlerin gelişmesinde pek çok etken vardır ki, bunların başında şüphesiz tarihi yollara olan yakınlıkları, su kaynakları, madenler vb. coğrafi konuma dâhil olan faktörler gelmektedir. Erzurum da kuruluşundan itibaren kadim güzergâhlar üzerinde yer alarak gelişimini sürdürmüştür. Özellikle Trabzon-Tebriz arasındaki konumu tam olarak kuzey-güney ve doğu-batı ticaretinin kesiştiği noktadır. Romalıların Sâsânîlerle mücadelesinde yaklaşık 2 asır boyunca güvenlik açısından önemini sürekli korumuştur. Müslümanlar ise sadece Anadolu değil Kafkasya politikalarına da yön verirken Kâlîkalâ ismini verdikleri Erzurum'a özel bir ilgi duymuşlardır. II. Konstans'ın Erzurum'a yaklaştığı sırada Halife'den aldığı ihtar da göstermektedir ki, Müslümanlar Ermenistan'ı kendi mülkleri gibi sahiplenmişlerdi. Bu sırada Kafkasya'da devam eden fütuhatın Anadolu ile bağlantılı olması, Kafkasya-Anadolu arasındaki coğrafyayı önemli kılmıştır. İslâm coğrafyacılarının yakından tanıdığı bu bölgede Müslüman askerlere gerekli olan en mühim bilgi muhtemelen yeni

---

muellif, Şirvan topraklarına kadar olan bölgenin Farslılar tarafından fethedildiğini kaydetmektedir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (nşr. M. J. De Goeje), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum C. VI), Leyden 1889, s. 122-123; Belâzurî, *age*, s. 225; İstahri, *age*, s. 111; İbn Havkal, *age*, s. 344.

²⁷ A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 107-108.

²⁸ Robert Bedrosian, *Armenia During the Seljuk and Mongol Periods, The Armenian People from Ancient to Modern Times, I.*, New York 1997, s. 261-262.

²⁹ Palabiyik, "agm", s. 152-153.

tanıştıkları coğrafyanın güzergâh bilgileri idi. Erzurum bir dönem Doğu Roma'ya karşı serhat şehri olarak Müslüman askerlerin uğrak yeri oldu.

Bunlardan başka Erzurum'un Müslüman olması ve Türkleşmesinden sonra daha çok ticari hususiyeti ön plana çıkmıştı. Selçukluların Anadolu'daki ticari faaliyetlerinin yoğun görüldüğü Erzurum ve çevresi, yurt dışından gelen malların toplanma yeri idi. Buradan Sarıkamış, Ani ve Gürcistan'a, Bayburt ve Trabzon'dan Avrupa'ya, Pasinler ve Van üzerinden İran'a yoğun bir ticaret vardı. Tortum, Oltu ve İspir ilçelerinden hareketle Artvin üzerinden hem Karadeniz'e hem de Kafkasya'ya ulaşmak mümkündü.

Kaynakça

Ab'ül-Farac, Gregory (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (Süryaniceden İng. çev. Ernast A. Wallis Budge), (Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul), C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Aktemur, A. Murat-Kukaracı, İ. Umut, "İspir Çevresinde Birkaç Ortaçağ Kalesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 11, 2010, s. 63-76.

Aktemur, A. Murat-Kukaracı, İ. Umut, *Kültür Varlıkları İle İspir*, İspir Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Erzurum 2004.

Allen, W. E. D., "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, C. 74, 1929, s. 135-156.

Arrianus, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (çev. Murat Arslan), Ödin Yayıncılık, İstanbul 2005.

Asolik, Açoğh'ig de Daron (Asolik), *Histoire Universelle Par Etienne Açoğh'ig de Daron Traduite de l'arménien et Annotée*, Livre III, (neşr. E. Dulaurier), Paris 1883.

Bedrosian, Robert, *Armenia During the Seljuk and Mongol Periods, The Armenian People from Ancient to Modern Times, I.*, New York 1997.

Bedrosian, Robert, *Georgian Chronicle Juansher's Concise History of the Georgians*, New York 1991.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Bijişkyan, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, (trc. ve not. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969.

Bryer, Anthony-Winfield, David, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos. I.*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985.

Clavijo, Ruy Gonzales De, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, (çev. Ö. Rıza Doğrul), Köprü Kitapları, İstanbul 2016.

Costantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio, (Greek Text ed. GY. Moravcsik), (English trans. R. J. H. Jenkins), Washington 1967.

Cramer, John Anthony, *Geographical and Historical Description of Asia Minor*, C. 2, Oxford 1832.

Çiğdem, Süleyman, "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1, Erzurum 2007, s. 81-97.

Diakonoff, Igor M.-Ashkai, S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981.

Ebü'l-Fidâ, İmâmüddîn İsmâil bin Muhammed bin Ömer, *Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M Reinaud), Paris 1840.

Ghewond, *Ghewond's History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2006.

Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2006.

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılında Kadar), (Gürcüceden çev. Marie F. Brosset, (çev. Hrand D. Andreasyan, not ve yayına haz. Erdoğan Merçil), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût bin Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 1-5, Beyrut 1977.

Herodotos, *Tarih*, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Hewsen, Robert H., *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001.

Hewsen, Robert H., *The Geography of Ananias of Şirak (ASXARHAC'OYC')*, Wiesbaden 1992.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.

Hudüdü'l-Alem Minel-Meşrik İlel-Magrib, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağan), Kitabevi, İstanbul 2008.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım en-Nasîbî, *Kitâb-ı Sûretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum C. 2, Leyden 1967.

İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (nşr. M. J. De Goeje), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum C. VI), Leyden 1889.

İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (*İslâm Tarihi*), C. 1-10, (trc. heyeti. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî), 1961.

Kaegi, Walter E., *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, (çev. Mehmet Özey), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

Kartlis Tskhovreba (History of Georgia), (trans. Dmitri Gamq'relidze, ed. Roin Met'reveli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.

Kirakos Gandzakets'i's, *History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986.

Konukçu, Enver, "Clavijo'nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu (1404-1405)" *XI. Türk Tarihi Kongresi-II, Ankara 5-9 Eylül 1990*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 795-803.

Koyuncu, Mevlüt, "Müslüman Arapların İslâm'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye İle Olan Münasebetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 9-20.

Koroğlu, Kemalettin, "Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten*, C. LXIV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 717-741.

Köse, Bayram Arif, "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman ve Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", *Artvin Tarihi Araştırmaları-I*, Kriter Yayınevi İstanbul 2019, s. 59-81.

Köse, Bayram Arif, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihse Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İnceleme Dergisi*, 22, 2017, s. 9-42.

Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökçöl), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.

Küçük, Cevdet, "Erzurum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, TDV. Yayınları, Ankara 1995, s. 321-329.

Lang, David Marshall, *Eski Halk ve Ülkeler, Gürcüler*, (çev. Neşenur Domaniç), İstanbul 1997.

Manandian, H. A., *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Erevan 1946, (trans. N. G. Garsoian), Lisbon 1965.

Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (trans. and Commentary. Robert W. Thomson), London 1980.

Mutlu, Gülseren, "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s. 17-58.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Palabıyık, M. Hanefi, "Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 18, 2007, s. 127-162.

Rubruk, W. V., *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Samouel D'ani, *Tables Chronologiques*, (neşr. Marie F. Brosset), Collection D'Historiens Armeniens, S-Petersbourg, 1876.

Sebeos, *History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1985.

Sinclair, T. A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, II, London 1989.

Subaşı, Ömer, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, Erzurum 2013, s. 323-342.

Subaşı, Ömer, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, S. 7/3, 2012, s. 2329-2351.

Subaşı, Ömer, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 12, 2012, s. 9-24.

Subaşı, Ömer, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, 5/3, 2010, s. 1827-1859.

Subaşı, Ömer, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti", *Turkish Studies*, 8/5, Bahar 2013, s. 705-731.

Taşcı, Kemal, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.

Tellioğlu, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.

Thomson, Robert W., *Rewriting Caucasian History*, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation, Oxford 1996.

Tihranî, Ebu Bekr-i, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2001.

Togan, A. Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 91-118.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

Vasiliev, A. Alexander, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Tevabil Alkaç), Alfa Yayın, İstanbul 2016.

Wakhoucht, Tsarevitch, *Description Geographique de la Georgian*, (trans. M. Brosset), S. Petersbourg 1842.